

2002-جىلى مەملىكەتتىك قوعامدىق ئىلىمىدار
قورنىنىڭ دەمەۋىندەگى ئىلمىي تاپسىرما

قانزاق ئىلى تارىخىيەتلىرى

ئالىم جۇماش ۋالى

ۋىلتىر باسپاسى

2002-جىلى مەملەكەتتىك قوعامدىق ئىلىمىدار
قورىنىڭ دەمەۋىندەگى ئىلمىي تاپسىرما

قانزاق ئىتلى تارىخىيىتىن تەرتىپىۋىلىر

ئالىم جۇماش ۋىلى

ۋىلتىتار باسپاسى

جاۋاپتى رەداكتورى: زىيىمقان شارب قىزى
مۇقابسىن جوبالاعان: ۋياۋ

قازاق تىلى تارىخىنان زەرتتەۋلەر

عالم جۇماش ۇلى

БАСПЫН

Баспа таратушы: ۇлттар баспасы

Адресы: Бийік Шығыс қала районы Жылы

Солтүстік көшесі 14-аула

Пошта нөмірі: 100013

Телефон нөмірі: 010-64228006

Тор бекеті: <http://www.e56.com.cn>

Баспадан заўоды: Бийік Шығыс заўодында баспа

Сатқаны: Шығыс қала районында сатқаны

Баспасы: 2006-жылы маусым басыны баспасы

Баспа: 2006-жылы маусым, Бийік Шығыс 1-баспа

Олшемі: 850×1168 миллиметр, 32 формат

Баспа табы: 9

Таралымы: 0001-1500

Бағасы: 15.00 ۇян

БАСПЫН

عالم جۇماش ۇلى 1957-جىلى
6-اڭپاندا ، تارباغاتاي ايماعىنىڭ شىخۇ قا-
لاسىدا دۇنيەگە كەلگەن . 1976 —
1980-جىلداردا ورتالىق ۇلتتار
ىنىستىتۇتى *تىل-ادەبىيەت فاكۇلتىتىنىڭ
كونە تۇركى *تىلى كاسىبىندە وقىعان .
1980—1982-جىلداردا ورتالىق ۇلتتار
ىنىستىتۇتىنىڭ *تىل-ادەبىيەت فاكۇلتەتى
قازاق *تىلى كافەدىراسىدا وقتۇشى بول-
عان . 1982-جىلدىن قازىرگە دەيىن
شىنجاڭ قوعامدىق ىلىم اكادەمىياسىنىڭ
*تىل زەرتتەۋ ىنىستىتۇتىدا قىزمەت سى-
تەيدى .

اۆتور 5 تومدىق كولەمدى سوزدىك
«قازىرگى زامان قازاق *تىلىنىڭ تۇسىند-
ىدىر مە سوزدىگىن» قۇراستىرۋ ، رەداكسى-
يالاۋ قىزمەتىنە قاتناسقان . «كونە تۇر-
كى قۇلىپىناستارىنداعى جازبالاردان» اتتى
مونوگرافىياسى 2001-جىلى باتىس سول-
تۇستىكتەگى 15 ولكەنىڭ تاڭداۋلى كى-
تاپتارىن باعالاۋدا تاڭداۋلى كىتاپ سىلد-
ىدىن العان . ول قازىرگە دەيىن 60 تان
استام ىلمىي ماقالا جازىعان . «كونە تۇركى
*تىلى مەن قازىرگى زامان قازاق *تىلى
سوزدىك قورىنىڭ قاتىسى جونىندە» اتتى

ماقالاسى «ئىل جانە اۋدارما» جۇرنالى
رەداكسىياسى جامىنان تاڭداۋلى ماقالا بو-
لىپ باعالانىپ «تىلگەر تىلگى» دەگەن
ىلمى ماقالالار جىنانا ەنگىزىلگەن .
«قازاق تىلىندەگى كەيىر سوزدەردىڭ
وزارا كىرگۈى جونىدە» اتتى ماقالاسى
1994-جىلى شىنجياڭ قوعامدىق ىلىمدار
جۇرنالى جامىنان وزدىرىلغان ماقالالاردى
باعالاۋدا 3-دارەجەلى تاڭداۋلى ىلمى ماقا-
لا سىلىنغان . «بايان تىلىندەگى با-
يىرى قۇبىلىستار جونىدە» اتتى ماقالا-
سى شىنجياڭ ۇيغۇر اۋتونومىيالى رايوندىق
5-كەزەكتى قوعامدىق ىلىم سالاسىنداى
ەڭبەكتەردى باعالاۋدا 3-دارەجەلى تاڭداۋ-
لى ىلمى ماقالا سىلىننىڭ يەگەرى بول-
غان .

ول قازىر شىنجياڭ ۇيغۇر اۋتونومىي-
الى رايوندىق ساياسى ماسلىحات كەڭەس-
نىڭ 9-كەزەكتى كومىتەتنىڭ مۇشەسى ،
شىنجياڭ قوعامدىق ىلىم اكادەمىياسى
ئىل زەرتتەۋ ىنىستىتۇتى باستىنىڭ
ورىنباسارى ، تەتە اعا زەرتتەۋشى .

عالم جۇماش ۇلى

اۆتور جاقىپ مىرزاقان ۇلى جانە اۋەلقان قالى ۇلىمەن بىرگە

اۆتوردىڭ جانۇياسى

اۆتوردان

قازىرگى زامان قازاق *تىلى — سوزدىك قورى باي، گرامماتىكالىق قۇربلىسى جەتىلگەن، كەمەلدى دە ورامدى تىلدەردىڭ *بىرى. ارينە، قازاق *تىلى مۇنداي دارەجەگە بىردەن جەتكەن ەمەس. وسىنداي دارەجەگە جەتكەنشە، ول دامۋدىڭ، تولىمىپ، شىڭدالىپ جەتىلۋدىڭ تالاي وتكەلدەرىنەن *وتتى.

*تىل *وزىنىڭ دامۋ دارەجەسىنە قاراي رۋ*تىلى، تايپا *تىلى، خالىق *تىلى، ۇلت*تىلى بولادى. دۇنيەدەگى باسقا تىلدەر سياقتى، قازاق *تىلى دە *وزىنىڭ قۇربلىۋى جانە دامۋى بارىسىندا، *تىل دامۋىنىڭ وسىنداي داۋىرلەرىن باستان كەشىرە وتىرىپ قازىرگى زامان قازاق تىلىنە اينالغانى داۋسىز.

قازاق خالىقى *وزىنىڭ ۇزاق تاريحي دامۋى بارىسىندا، جەلدەن ەلىمىزدىڭ باتىس سولتۇستىگىن، شىنجاڭ جانە ورتا ازييا رايونىدارىن مەكەن ەتكەن تۈركى *تىلىدى رۋ - تايپالاردان، اتاپ ايتساق، ساق، عۇن، *ۇيسىن، قاڭلى، دۇلات، جالايىر، ارعىن، نايىمان، كەرەي، ۇاق، قوڭىرات، قىپشاق، الشىن، قارلىق، تۈركەش، تاغى باسقارلاردان قۇرالعان. ال قازاق *تىلى دە قازاق جەرىن ەرتە زاماننان مەكەن ەتكەن جانە تەگى جاعىنان بىرىنە - *بىرى جاقىن كەلەتىن وسى رۋ - تايپالاردىڭ تىلدەرى نەگىزىندە قالىپتاسقان.

*ارقانداي *بىر قۇبىلىستىڭ بولمىستىڭ، وتكەنن، تاريحن، دامۋ جولدارىن بىلىمەي تۇرىپ ونىڭ قازىرگى كۇيىن، سىرىن جەتە *بىلۋ مۇمكىن ەمەس. سول سياقتى، قازىرگى قازاق *تىلىنىڭ بۈگىنگى تاڭىداى كۇيىن — ونىڭ فونەتىكالىق قۇربلىمىنىڭ، گرامماتىكالىق قۇربلىمىنىڭ، سوزدىك قورىنىڭ قىرى مەن سىرىن جەتە *تۇسىنۋ *ۇشىن دە ونىڭ تاريحن، دامۋ جولدارىن زەتتەمەي بولمايدى.

*تىل قوعامىدىق قۇبۇلىس، ول قوعامنىڭ تۇلۇۋىمەن بىرگە تۇيلادى، قوعامنىڭ دامۇۋىمەن بىرگە دامىدى. سوندىقتان *تىلدىڭ تارىخىن جانە ونىڭ دامۇ زاڭدىلىقتارىن، تەك قوعام تارىخىمەن ياعني زەرتتەلەتىن *تىلدىڭ يەسى جانە سول *تىلدى قاتنىاس قۇرالى تەكەن حالقتىڭ، قاۋىمىنىڭ تارىخىمەن تىعىز بايلانىستى تۇردە زەرتتەگەندە عانا تولىق تۇسىنىۋگە بولادى. بۇل *تىل تارىخىن زەرتتەۋدىڭ باستى پرىنسىپى. *تىل تارىخىن زەرتتەۋدىڭ ەندىگى *بىر پرىنسىپى *ارقانداي *تىلدىڭ تارىخىن، دامۇ جولدارىن زەرتتەپ *بىلۇ *ۇشىن ونىڭ وتكەنگى كۇيىن بىلدىرەتىن، وتكەن داۋىرلەردەن قالعان قىرۋار تىلدىڭ فاكتىلەر، جازبا ماتەريالدار بولۇى *تىس. *تىلدىڭ *اربىر تارىخى كەزەڭدەرىندەگى كۇيىن بىلدىرەتىن مۇنداي ماتەريالدارسىز، تىلدىڭ فاكتىلەرسىز ونىڭ وتكەنگى تارىخىنان *سوز اشۇ مۇمكىن ەمەس. مەن «قازاق *تىلى تارىخىنان زەرتتەۋلەر» دەگەن بۇل علمىي تاپسىرمانى جازۇدا وسى ەكى نەگىزگى پرىنسىپكە ەرەكشە *مان بەردىم.

«قازاق *تىلى تارىخىنان زەرتتەۋلەر» — 2002 - جىلغى مەملەكەتتىك قوعامدىق علمىمدار قورىنىڭ دەمەۋىندەگى علمىي تاپسىرما. بۇل علمىي تاپسىرما *ۇش تاراۋعا، ون جەتى تاراۋشاغا *بولىنىپ جازىلدى.

*بىرىنشى تاراۋى *ۇش تاراۋشاغا *بولىندى. ونىڭ *بىرىنشى تاراۋشاسىندا، قازاق حالقىنىڭ قازىرگى جان سانى، قونىستانۇ، تارالۇ احوالى، قازاق حالقىنىڭ ۇلت بولىپ قالىپتاسۇ بارىسى جانە تارىخى قىسقاشا تانىستىرىلدى. ەكىنشى تاراۋشاسىندا، قازىرگى قازاق *تىلى، قازاق *تىلىنىڭ تۇركى تىلدەرى سەمياسىنداى ورنى، قازاق *تىلىنىڭ باسقا تۇركى تىلدەرىمەن پارىقتالاتىن وزىندىك ەرەكشەلىگى، قازاق *تىلىنىڭ جەرگىلىكتى ەرەكشەلىكتەرى جانە ولار جونىندە جازىلعان ەڭبەكتەر مەن زەرتتەۋ ماقالالارىنداى كوزقاراستار، سونداى - اق قالام تەربەۋشىنىڭ قازاق *تىلىنىڭ جەرگىلىكتى ەرەكشەلىكتەرى جونىندەگى كوزقاراسى باياندالدى. *ۇشىنشى تاراۋشاسىندا، قازاق حالقىنىڭ تارىختا قولدىنغان جازۋلارى تانىستىرىلدى. ەكىنشى تاراۋى جەتى تاراۋشاغا *بولىندى، وندا قازاق حالقىنىڭ قۇرامىنا ەنگەن رۇ -

تايپالار جانە ولاردىڭ *تىل-جازۋى جونىندە بىزدەنەستەر جاسالدى،وتە-
 مونە ساق،عۇن سياقتى ەجەلگى رۋ-تايپالار مەن ەل-ۇلىستاردىڭ
 *تىل-جازۋى جانە ولاردىڭ *تىل تاۋەلدەلگى ماسەلەسى جونىندە
 ەلىمىزدىڭ تاريحي كىتاپتارىنداعى دەرەكتەر،ارحەلوگياللىق قازبالارداعى
 نەگىزدەر ۇشتاستىرىلا زەرتەلەپ، ساق،عۇنداردىڭ كۈنە تۈرىك جازۋىن
 قولدانعاندىعى،ولاردىڭ *تىلىنىڭ تۈركى تىلدەرىنە جاتاتىندىعى
 دالەلدەندى.*ۇشىنى تاراۋى دا جەنى تاراۋشاعا *بولىندى،وندا قازاق
 *تىلىنىڭ تاريحىنا قاتىستى *بىر *بولىم ەرتەدەلگى قۇلىپتاس
 تەكستەرى،قولجازبالار،سوزدىكتەر،جىر-داستاندار،خۇجاتتاردىڭ *تىلى
 تاريحي سالىستىرمالى *تىل عىلىمى تۇرعىسىنان قازىرگى قازاق
 تىلىمەن *وزارا سالىستىرىلىپ،ولاردىڭ قازاق تىلىمەن قاتىسى تىلدىك
 فاكىتلەر ارقىلى *تۇسىندىرىلدى.قورىتىپ ايتقاندا،بۇل عىلمى
 تاپسىرمادا قازاق *تىلىنىڭ رۋ-تايپالار تىلىنەن تايپالار وداعى تىلىنە،
 ودان بارىپ ۇلت تىلىنە اينالۋداعى دامۋ بارىسى جۈيەلى دە عىلمى
 بايانдалدى.

بۇل عىلمى تاپسىرمانى جازۋ بارىسندا جانە جازىپ بولعاننان
 كەيىن،اعا زەتتەۋشى جاقىپ مىرزاقان ۇلى،پروفەسسور اۋەلقان قالى ۇلى
 قاتارلى ەل *شى-سىرتىنا تانىمال ماماندار مەن زەرتتەرمەندەردەن
 اقبل-كەڭەس اليندى.قىمباتتى ۋاقىتتارنى قىيىپ،ەرىنبەي وقىپ
 شىعپ،كەلەلى كەڭەس،سىندارلى پىكىرلەر بەرگەن بۇل
 ۇستازدارىما شىن جۇرەكتەن العىسىمدى ايتامىن.

ەسكەرتەر *بىر جايت، قازاق تىلىنە قاتىستى تاريحي دەرەكتەردىڭ
 *بىر *بولىمى كۈنە تۈرىك جازۋىمەن، *بىر *بولىمى كۈنە ۇيعۇر
 جازۋىمەن(سوعدى جازۋىمەن)،تاغى *بىر *بولىمى اراب جازۋىمەن جانە
 اراب جازۋى نەگىزىندەلگى كۈنە قازاق جازۋىمەن جازىلعان.سوندىقتان
 وقىرمانداردىڭ پايدالانۋىنا،وقىپ تۇسىنۋىنە قولايلى بولۋى *ۇشىن
 تاريحي دەرەكتەردىڭ تەكستەرى حالقارالىق ترانسكرىپسىيامەن
 تاڭبالاندى.

حالىقارالىق ترانسكرىپسىيا مەن
قازاق جازۋىنىڭ سالىستىرماسى

a (ا) , æ (ئا) , b(ب) , v(ۋ) , g(گ) , γ(غ) ,
d(د) , e(ە) , dʒ(ج) , z(ز) , j(ي) , k(ك) , q(ق) ,
l(ل) , m(م) , n(ن) , ŋ(ڭ) , o(و) , ø(ۋ) , p(پ) ,
r(ر) , s(س) , t(ت) , w(ۋ) , u(ۇ) , y(ۈ) , f(ف) ,
x(خ) , h(ھ) , tʃ(چ) , ʃ(ش) , ə(ى) , i(ى).

2005 - جىلى 5 - مامىر
تۈزۈلگەن

مازمۇنى

- *بىرىنشى تاراۋ قازاق خالىى جانە قازاق *تىل - جازۋى
- جونىندە جالپى شولۇ 1... - بەت
1. قازاق خالىى 1... - بەت
2. قازاق *تىلى 15... - بەت
3. تارىختا قازاقتار قولدانعان جازۋىلار 37... - بەت
- ەكىنشى تاراۋ قازاق خالىىنىڭ قۇرامىنا ەنگەن ەجەلگى
- رۇ - تايپالار جانە ولاردىڭ *تىل - جازۋى جونىندە 58... - بەت
1. ساقىتار جانە ولاردىڭ *تىل - جازۋى 59... - بەت
2. عۇندار جانە ولاردىڭ *تىل - جازۋى 64... - بەت
3. ۇيسىندەر جانە ولاردىڭ *تىل - جازۋى 78... - بەت
4. قاڭلىلار جانە ولاردىڭ *تىل - جازۋى 87... - بەت
5. تۇركەشتەر جانە ولاردىڭ *تىل - جازۋى 94... - بەت
6. قارلىقتار جانە ولاردىڭ *تىل - جازۋى 100... - بەت
7. قىپشاقتار جانە ولاردىڭ *تىل - جازۋى 105... - بەت
- *ۇشىنشى تاراۋ قازاق *تىلىنىڭ تارىخىنا قاتىستى
- دەرەكتەر 114... - بەت
1. كۈنە تۇرىك قۇلىپىتاستارى جانە ولاردىڭ *تىلى 115... - بەت
2. «وعىزناما» جانە ونىڭ *تىلى 169... - بەت
3. «تۇركى تىلدەرى سوزدىگى» جانە ونىڭ *تىلى 194... - بەت
4. «كۈدەكس كۇمانىكۇس» جانە ونىڭ *تىلى 216... - بەت
5. «شىپاگەرلىك بايان» جانە ونىڭ *تىلى 231... - بەت
6. «جىراۋلار جىرى» جانە ونىڭ *تىلى 246... - بەت
7. «جارلىق حات» جانە ونىڭ *تىلى 261... - بەت

مېرىنشى تاراۋ قازاق خالىق جانە قازاق

متىل - جازۋى جونىندە جالپى شولۇ

قازاق خالىق

قازاق خالىقى — ۇزاق تاريحقا، باي مادەنيەتكە يە بايرىمى ۇلتتاردىڭ مېرى. دۇنيە جۇزىندەگى قازىرگى قازاق خالىقىنىڭ جان سانى ون مىلليوننان اسادى. قازاق ۇلتى جۇڭخۇا خالىق رەسپۇبليكاسىنا، قازاقستان رەسپۇبليكاسىنا جانە وزبەكستان، قىرعىزستان، تۇركمەنىستان، تاجىكستان، رەسەي، موڭغۇلىيا، تۇركيا، ىنديا، گەرمانيا، افغانىستان، پاكىستان سەكىلدى مەملەكەتتەرگە بىتىراي قونىستانعان.

قازاقستان دۇنيە جۇزىندەگى بىردەن - مېر قازاق مەملەكەتى، قازىرگى قازاقستان رەسپۇبليكاسىنداى قازاقتاردىڭ جالپى جان سانى 2004 - جىلى 1 - قازانعا دەيىن 8 مىلليون 683 مىڭ 230 ادام بولعان («ورتا ازيا ينفورماتىياسى» جۇرنالىنىڭ مالىمەتى بويىنشا، «شىنجياڭ گەزەتىنىڭ» 2005 - جىلعى 27 - ناۋرىزداى سانىنا قاراڭىز - اق). ولار بۇكىل قازاقستانداى جالپى خالىق

سانىنىڭ 57.7 پايىزىن ۇستايىدى .

قازاقستاننان قالسا ، قازاقتار ەڭ كوپ قونىستانعان ەل ۇبىزدىڭ ەلىمىز ، ياعنى جۇڭخۇا خالىق رەسپۇبلىكاسى . جۇڭخۇا خالىق رەسپۇبلىكاسىنداى قازاق خالىقنىڭ جان سانى ۇبىر مىللىون 350 مىڭ شاماسىندا (2004- جىلى شىنجياڭنىڭ جىلىدىق جىناعىنداى مالىمەت بويىنشا- اق) ەلىمىزدەگى قازاق ۇلتى نەگىزىنەن شىنجياڭ ۇيعۇر اۆتونومىيالى رايونىنداى تىانشان تاۋىنىڭ سولتۇستىك باۋرايىنا قونىستانعان . ەڭ جىيى قونىستانعان ۇڭغىرى بىلە قازاق اۆتونومىيالى وبلىسىنا قاراستى بىلە ، التاي ، تارباغاتاي اймаقتارى ، ودان قالسا ، سانجى خۇيزۇ اۆتونومىيالى وبلىسى مەن بۇراتالا موڭغۇل اۆتونومىيالى وبلىسىنا جانە قۇمىل ايماعىنا قاراستى اۋداندارعا ، ۇرىمجى ، كۈيتۇن ، قارامايلى ، شىجىزى قالالارىنا قونىستانعان ، بۇدان تىس ، گانسۇ ولكەسىنىڭ اقساي قازاق اۆتونومىيالى اۋدانىندا دا تۇرادى .

1990- جىلى مالىمەتكە نەگىزدەلگەندە ، وزبەكىستانداى قازاق خالىقنىڭ جان سانى 850 مىڭ ، موڭغۇل خالىق رەسپۇبلىكاسىنداى قازاق خالىقنىڭ جان سانى 150 مىڭ شاماسىندا بولعان .

قازاق خالىقى ەرتە زاماندا ەلىمىزدىڭ باتىس ۇڭغىرىن ، التاي ، تىانشان تاۋلارى مەن جۇڭغار وپپاتىن ، جەتسۇ ۇڭغىرى مەن سىر داريا الاپىن جانە دەشتى قىپشاق دالاسىن مەكەن ەتكەن ەجەلگى تۇركى تىلىدەس تايپالاردىڭ ، اتاپ ايتقاندا ، ساق ، عۇن ، ۇيسىن ، قاڭلى ، الان ، قىماق ، قىپشاق ، دۇلات ، تۇركەش ، قارلىق ، وعىز ، ارعىن ، نايمان ، كەرەي ، ۋاق ، قوڭىرات ، جالايىر ، الشىن ، ت.ب. رۇ- تايپالاردىڭ تۇرلىشە تارىخى دامۇ داۋىرلەرىن باسىنان كەشىرە وتىرىپ ، بىرتە- بىرتە ەتىكىالىق بىرىگىۋى جانە ەتنگەنەزدىڭ جالپى زاڭدىلىقتارى بويىنشا تابىعى دامىۋى ارقىلى ۇلت بولىپ قالىپتاسقان .

قازاق حالقىنىڭ ءوز الدىنا جەكە ءۇلت بولسىپ قالىپتاسۋ بارىسى
ۇزاق تاريحي دامۋ داۋىرلەرىن باسنىان كەشىردى. جەلگى جۇڭگونىڭ،
پارسىنىڭ جانە گىرەكتىڭ جازىبا دەرەكتەرىنە قاراعاندا، زامانىمىزدان
بۇرىنقى 4-7-عاسىرلاردا ورتا ازىيا ۇڭىرىن ساق تايپالارى مەكەن
ەتكەن ەكەن. بۇل ساقتاردىڭ ”شوشاق توبەلى تىماق كيەتىن
ساقتار“ (تىگرا حاۋدا ساقتارى) دەپ اتالاتىن تايپالارىنىڭ ورنالاسقان
جەرىنىڭ ورتالىعى ىلە وزەنى القابى مەن جەتىسۋ ۇڭىرى بولعان.
زامانىمىزدان بۇرىنقى 3-4-عاسىردىڭ شەگىندە بۇرىنقى ساق
تايپالارىنىڭ وداعى ىدىراپ، ونىڭ ورنىنا ۇش ىرى تايپالىق
وداق-ۇيسىندەردىڭ، قاڭلىلاردىڭ، الانداردىڭ تايپالىق وداقتارى
قۇرىلعان.

ۇيسىندەردىڭ تايپالىق وداعى تيانشان تاۋىنىڭ شىعىس
سىلەمىنەن شۋ وزەنىنە، بالقاش كولىنەن ىستىق كولگە دەيىنگى
ۇلان- بايتاق ۇڭىردى مەكەندەگەن. ەلىمىزدىڭ سول زامانداى جازىبا
دەرەكتەرىندە ۇيسىندەر قونىستانعان جەرلەردىڭ ورتالىعى بولعان ىلە
وزەنى القابى مەن جەتىسۋ ۇڭىرى ” ۇيسىندەردىڭ اتا مەكەنى“ دەپ
اتالغان.

قاڭلىلاردىڭ تايپالىق وداعى قارا تاۋ ايماعى مەن سىر داريانىڭ
ورتا امىس الابىن مەكەن ەتكەن.

الانداردىڭ تايپالىق وداعى ارال تەڭىزىنىڭ باتىس جاعالاۋىنان
كاسپىي تەڭىزىنىڭ سولتۇستىك جاعالاۋىنا دەيىنگى جەرلەردى مەكەن
ەتكەن.

بۇل تايپالار وداعىنىڭ شىندەگى ەك ىرىسى ۇيسىندەر
بولعان. ولار زامانىمىزدان بۇرىنقى 2-عاسىردان باستاپ ىلە وزەنى
مەن جەتىسۋ ۇڭىرىنە ىرگە تەۋىپ، قۇدىرەتتى حاندىق قۇرىپ،
ەلىمىزدىڭ كىندىك جازىق ۇڭىرىمەن تىمىز ساياسى، ەكونوميكالىق
جانە مادەنىي بايلانىس ورناتقان. حان پاتشالىعىنىڭ ۇدى پاتشاسى

زامانىندا ۋيسىندەر خان پاتشالىقىمىن قۇداندا بولۇپ، غۇن
 اقسۇيەكتەرىنە قارسى وداقتاس قۇرۇپ، ەلىمىزدىڭ سولتۇستىگىندەگى
 اۋمالى - توكپەلى جاعايدىڭ ساباسىنا تۇسۇنە ەلەۋلى ۇلەس قوسقان.
 ۋيسىندەر مەن خان پاتشالىعى اراسىندا دۇستىق بارىس - كەلىس
 تورت *جۇز جىلعا جالعاسقان.

زامانىمىزدىڭ 552 - جىلى التاي تاۋىن مەكەندەگەن كوشپەلى
 تۇرىك تايپالارى، تايپا باسى تۇمەننىڭ باششىلىقىدا جوجان
 قاعاندىن كۆپرەك، تۇرىك قاعاندىن قۇرادى. تۇمەن بىلىك
 باسىنا شىققاننان كەيىن، *وزىن بىلىك قاعان دەپ اتايدى. ول تۇرىك
 قاعاندىننىڭ بىرگەسىن ونان ارى بەكەمدەي *تۇسۇ *ۇشىن، *نىسى
 ەستەمىدى بانىستاعى ەقتالىتەردى باغىندىرۇعا اتاندىرادى. ەستەمى
 سول جولعى جورىقىدا جۇڭغاريا مەن جەتسۇ *ۇشىرىندەگى جانە
 سىردارىيە الابىنىدا تۇركى تىلدەس تايپالار مەن ۇلىستاردى
 باغىندىرادى. ەقتالىتەردى تالقانداپ، پارسىلار مەن وداق قۇرۇپ، امۇ
 دارىياسىن شەكارا ەتەدى. *سويتىپ، تۇرىكتەر موڭغۇل *ۇستىرىنىڭ
 ۇڭتۇستىگى مەن سولتۇستىگىن جانە باتىس *ۇشىردى بىرلىككە
 كەلتىرەدى. بۇل تۇستا وسى ۇلان - بايتاق *ۇشىردى مەكەندەگەن
 ەجەلگى قازاق تايپالارى تۇرىك قاعاندىننىڭ قۇرامىنا قوسىلادى.
 بۇنىڭ جارقىن دالەلى 8 - عاسىردا ەنيسەي وزەنىنىڭ *بىر تاراۋى
 ۇيىق تۇران بويىنىدا كۈنە تۇرىك رۇنا جازۇمەن جازىلعان تەكىستە
 قازاق دەگەن اتاۋدىڭ بار بولۇۋى. وندا:

1. ytʃ jetmiʃ jaʃəmqa adərəltəm egyk qatun

j erimke adərəltəm

2. tənri elimke qazyraqəm øuz oyuləm altə biq

jontəm .

3. qa nəm tylberi qara budun kylyg qadaʃəm

sizime? j im er økyʃ er oylan er kydegylirim

qəz kəlinlərim bykmedim

مەعنەسى:

1. الپس *ۇش جاسىمدا ايرىلىدىم ەگۈك^① قاتىن جەرىمەنەن
ايرىلىدىم.

2. *ئاخىرى ەلچە قازىقىم ، *وزۇلىم، التى مىڭ جىلقىم.

3. قانىم تۈلبەرى، قارا حالقىم، ابرويلى جۇراعاتىم، سىزدەرگە
بۈكپەدىم^② — دەپ جازىلغان. وسى تەكستەگى qazyaqəm
*سوزىن المکەي مارغۇلان قازاق *سوزىنىڭ ەڭ ەسكى *تۈرى دەپ
ەسەپتەيدى.^③

ەلىمىزدىڭ «تالڭ پاتشالىقىنىڭ جاڭا تارىخى» اتتى تارىخى
كىتاپتىڭ پارسى تاراۋىندا: «پارسىلار شىعەس جاقتا توچار،
قاڭلىلارمەن شەكارالاس، ولاردىڭ سولتۇستىك جاعىندا تۈركتەردىڭ
كاسا ۇلىسى تۇرادى» دەپ جازىلغان. 982-جىلى پارسى تىلىنىدە
جازىلغان «خۇدۇد ەال-ەالام» (ەلم شەكاراسى) اتتى كىتاپتا دا الان
مەملەكەتى جانە ونىڭ قالالارى جايىندا توقتالىپ: «الان ەلىنىدە
قاساق دەگەن ۇلىس بار» دەلىنگەن. «يۋان پاتشالىقى تارىخىندا
اۋدارمالارعا قوسىمشا» اتتى كىتاپتا: «تۈركتەر مەيلىنشە كۈشەيگەن
كەزدە... ولاردىڭ بانىس بولەگىن كاسا ياكى حاسا ۇلىستارى
قونىستانادى. باتىس ەلدەرىنىڭ جەلگى دەركەتەرىندە بۇل ۇلىس
قازاق دەپ اتالغان. كاسا ياكى حاسا دەگەن اتاۋ وسى قازاق اتاۋىنىڭ
دېيىستىق بالاماسى» دەلىنگەن. بەلگىلى تارىخشى لىن گان مىرزا
دا تالڭ پاتشالىقى داۋىرىندەگى تارىخى كىتاپتارداعى كىسا (可萨)،
گىسا (葛萨) دەگەن تايپا انتارى «قازاق تايپالارى دەگەن *سوز» دەپ
تۇراقتاندىرادى. ^④ اۋەلى، «قازاقتىڭ قىسقاشا تارىخى» دەگەن
كىتاپىتا: «تالڭ پاتشالىقى تارىخىندا»
كەزدەسەتىن «كاسا»، «حاسا»، «اسا»، اتاۋلارنى «حان پاتشالىقى
تارىخىندا» كەزدەسەتىن تايپا اتى «اسا» (يانسا) مەن بايلانستىرا